

อัตลักษณ์แห่งกวีประชาชนในร้อยกรองของประเสริฐ จันด้า

บุญแสนอ ตรีวิเศษ

มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์อัตลักษณ์แห่งกวีประชาชนในร้อยกรองของประเสริฐ จันด้า โดยศึกษาจากหนังสือรวมร้อยกรองของประเสริฐ จันด้า ที่ตีพิมพ์ระหว่างปี พ.ศ. 2517-2539 จำนวน 9 เล่ม มีบทร้อยกรองรวมทั้งสิ้น 260 เรื่อง การศึกษาครั้งนี้ใช้วิธีศึกษางานเขียนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ตีความบทร้อยกรองด้วยระเบียบวิธีทางวรรณคดีวิจารณ์ และเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า ร้อยกรองของประเสริฐ จันด้า นับได้ว่าเป็นผลงานที่บ่งชี้ถึงอัตลักษณ์แห่งกวีประชาชนของประเสริฐ จันด้า อย่างชัดเจน อัตลักษณ์ที่ประมวลได้มีดังนี้ คือ 1) อัตลักษณ์ของกวีผู้ไม่ยึดถือรูปแบบตายตัว 2) อัตลักษณ์ของความเป็นคนอีสาน 3) อัตลักษณ์ความเป็นกวีประชาชน 4) อัตลักษณ์กวีผู้จริงจังต่อประชาชน และ 5) อัตลักษณ์แห่งกวีผู้เข้าใจชีวิต ธรรมชาติ และยึดมั่นศาสนา

คำสำคัญ : อัตลักษณ์แห่งกวีประชาชน, วรรณกรรมเพื่อชีวิต, ประเสริฐ จันด้า

ABSTRACT

This study aimed to analyze the identities of people's poets in Prasert Chandam's poems, from 9 Prasert Chandam's poetic collection books, published in 1974–1996, totalling 260 poems. The poems were analyzed and interpreted by critical reading approach. The findings were presented by descriptive analysis. It was revealed that Prasert Chandam's poems vividly indicated the identities of people's poets. The identities were being 1) a poet without poetic forms, 2) an Isarn (northeastern) man, 3) a people's poet 4) a sincere poet, and 5) a poet who understands lives, nature and strictly follow religious teachings.

Keywords: Identity of people's poet, literary works for life, Prasert Chandam

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

วรรณกรรมเป็นงานสร้างสรรค์ทางศิลปะ มีภารกิจในการสื่อสารทางสุนทรียะจากผู้สร้างสู่ผู้เสพ ถึงแม้ว่าผู้ประพันธ์มิได้มีจุดมุ่งหมายที่จะให้งานประพันธ์ของตนเป็นภาพสะท้อนโดยตรงของ

สภาพสังคมและการเมือง แต่วัตถุคิดต่าง ๆ ที่เป็นวัตถุประสงค์และเนื้อหาของวรรณกรรมนั้น มีมาจากสังคม ภาพสะท้อนของสังคมจึงปรากฏอยู่ในวรรณกรรม

เนื่องจากวรรณกรรมเป็นเครื่องสื่อสารอย่างหนึ่ง สารของวรรณกรรมย่อมได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของสังคมไม่มากก็น้อย ในเวลาเดียวกัน ย่อมแสดงแนวคิดเฉพาะตัวของผู้แต่งด้วย หากแนวคิดสองอย่างนี้กลมกลืนกัน ผู้แต่งย่อมเป็นผู้สืบทอดแนวคิดของสังคม หากขัดแย้งกันอาจเป็นด้วยผู้แต่งได้รับแนวคิดใหม่จากสังคมอื่นที่โต้แย้งแนวคิดเดิมหรือคิดขึ้นเองก็ตามที่ ข้อเขียนนั้นย่อมเป็นข้อเขียนที่แสดงการคัดค้านแนวคิดเก่าและอาจสร้างความเปลี่ยนแปลงได้ ถ้ามีอิทธิพลเหนียวแน่นใจผู้รับในวงกว้าง (สมหญิง เมืองแมน, 2537 : 47-52)

วรรณกรรมที่มุ่งสะท้อนปัญหาเพื่อให้เกิดการแก้ไข โดยอาศัยพลังมวลชน เป็นวรรณกรรมที่มีจุดมุ่งหมายตรงกับแนวคิดของการสร้างศิลปะที่เรียกว่า ศิลปะเพื่อชีวิต...ดังนั้น เราจึงเรียกวรรณกรรมนี้ว่า “วรรณกรรมเพื่อชีวิต” เป็นวรรณกรรมเพื่อสังคม และเป็นวรรณกรรมที่สะท้อนภาพสังคมเพื่อแก้ไขปรับปรุง ผู้สร้างวรรณกรรมเชื่อว่า จะอาศัยอิทธิพลของวรรณกรรมเป็นแรงผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมได้และในทางกลับกัน อิทธิพลของสังคมซึ่งมีความตื่นตัวทางการเมืองก็ทำให้เกิดความต้องการสร้างและเสาววรรณกรรมเพื่อชีวิตขึ้น

วรรณกรรมเพื่อชีวิต เป็นกระบวนการทางวรรณกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดศิลปะเพื่อชีวิต...เสนอแนวคิดเกี่ยวกับศิลปะเพื่อชีวิตว่า “ศิลปะมิใช่เรื่องของความดีงามเท่านั้น หากเป็นเรื่องของการน่ายสะทอนความเป็นจริง สร้างสรรค์เพื่อให้อชีวิตที่ดีงาม ศิลปินที่แท้จริงจักต้องน่ายสะทอนตัวละครทั้งที่อัปลักษณ์และดีงามออกมาได้อย่างมีความสำเร็จทัดเทียมกัน” (ทิพย์กร, 2552 : 83)

ในเมื่อวรรณกรรมเพื่อชีวิตต้องการเสนอความเป็นจริงของสภาพชีวิตและมุ่งหวังที่จะแก้ไขสภาพชีวิตที่เลวร้ายให้ดีขึ้น โดยกำหนดขอบเขตให้วรรณกรรมเพื่อชีวิตเป็นสมบัติของประชาชน สร้างขึ้นเพื่อประชาชน ดังนั้น จึงต้องประกอบด้วยรูปแบบและการแสดงออกที่ไม่ซับซ้อนยุ่งยาก

อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ วรรณกรรมเพื่อชีวิตไม่อาจปฏิเสธความเป็นศิลปะของตัวงานได้ จึงจำเป็นต้องส่งสารที่สร้างสัมผัสทางอารมณ์แก่ผู้รับเพื่อให้เกิดอารมณ์ร่วม ดังนั้น วรรณกรรมเพื่อชีวิตก็คืองานวรรณศิลป์ที่สะท้อนภาพชีวิตของคนที่ประสบปัญหาให้กระทบใจผู้รับ ให้เกิดสำนึกที่จะแก้ปัญหาและสร้างสรรค์สังคม ดังเช่น ผลงานเรื่องสั้นชุด ฟ้ายប់กั้น (2501) ของ ลาว คำหอม เป็นเรื่องสั้นที่มีผู้กล่าวถึงกันมากและได้แปลเป็นภาษาต่างประเทศหลายภาษา กล่าวกันว่า เป็นเรื่องสั้นที่มีเนื้อเรื่องเด่น ใช้สำนวนง่าย ๆ แต่สามารถสร้างจินตนาการได้อย่างมีพลัง... เรื่องสั้นชุดฟ้ายប់กั้นนี้แม้ถูกมองเป็นเรื่องราวของชาวบ้านธรรมดา แต่ก็ถูกมองว่า เป็นวรรณกรรมเพื่อการเมือง ซึ่งในเรื่องนี้ ลาว คำหอม ได้สะท้อนความเห็นที่ “ชีวิตกับการเมืองเป็นสิ่งเดียวกัน เราแยกชีวิตจากการเมืองไม่ได้ เมื่อยอมรับว่าฟ้ายប់กั้นเป็นวรรณกรรมเพื่อชีวิต ฟ้ายប់กั้นก็เป็นวรรณกรรมเพื่อการเมือง ไม่อาจมองให้เป็นการอื่น” (ลาว คำหอม, 2536 : 50)

ไพลิน รุ่งรัตน์ และรัตนฤทัย สัจจพันธุ์ (2541 : 103) กล่าวถึงเนื้อหาของวรรณกรรมเพื่อชีวิตว่า เต็มไปด้วยความฝันเชิงอุดมคติ แนวความคิดเพื่อชีวิตพัฒนาอย่างสอดคล้องกับการเคลื่อนไหวของนักศึกษาและปัญญาชน ซึ่งขัดแย้งกับการปกครองแบบเผด็จการทหาร และมองการปกครองสังคมใหม่ในเชิงอุดมคติมากกว่าที่จะมองเป็นสังคมนิยม หรือสังคมคอมมิวนิสต์ชัดเจน ไม่ว่าพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย จะมีตัวบุคคลเคลื่อนไหวหรือไม่อย่างไรในกระบวนการนักศึกษา แต่นักศึกษาปัญญาชนก็จะมีพื้นฐานความคิดเชิงอุดมคติแล้ว ดังนั้น บทกวีส่วนใหญ่จะเน้นที่ความใฝ่ฝัน หรือมองถึงภาพฝันในอนาคตอย่างสวยงาม แต่ในขณะเดียวกันก็สะท้อนเชิงปฏิเสธสิ่งที่เป็นอยู่ในสังคมเก่าไปพร้อมกันด้วย เช่น งานของ วัฒน์ วรรลยางกูร ในเล่ม “ฝันให้ไกล ไปให้ถึง” “จารึกบนหนังสือ” ของ ประเสริฐ จันคำ และสุรชัย จันทิมาธร สะท้อนความใฝ่ฝันและปรารถนาที่จะเห็นการต่อสู้ของประชาชนผู้ทุกข์ยากเพื่อชีวิต ที่ดีกว่า รวมทั้งพยายามก้าวร้าวเพื่อชี้ให้เห็นความเลวร้ายของสังคมเดิมแต่ความคิดที่นำเสนอก็ยังเป็นเชิงอุดมคติอยู่นั่นเอง

ผลงานของกวีจะเกิดขึ้นตามความรุนแรงของเหตุการณ์ งานส่วนหนึ่งจึงเป็นงานสถานการณ์ บทกวีหลายบทที่เกิดขึ้นในยุคนี้จึงเป็นบทกวีนิพนธ์ที่บันทึกอารมณ์หรือสะท้อนภาพความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมไทย จนกลายเป็นที่ประทับใจและจดจำกันต่อมา โดยเริ่มจากกวีนิพนธ์ที่มีชื่อเสียงอยู่เดิม ทุกครั้งที่มีเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมือง คนเหล่านี้ก็จะสะท้อนภาพหรืออารมณ์เชิงปฏิกิริยาขึ้นมาทันที เช่น “เพียงความเคลื่อนไหว” “กระทู้แบบน” และ “วันผ่านกพิราบ” ของ เนาวัฒน์ พงษ์ไพบูลย์ “เจ้าขุนทอง” ของ สุจิตต์ วงษ์เทศ “หมายเหตุร่วมสมัย” ของ ไพบูลย์ วงษ์เทศ ทั้งนี้รวมถึง ประเสริฐ จันคำ ด้วย

ประเสริฐ จันคำ เป็นนักเขียนที่มีผลงานจำนวนมากทั้งกวีนิพนธ์ เรื่องสั้น และนวนิยายเป็นที่ยอมรับในวงการว่าเป็น “กวี” คนหนึ่ง ที่มีชีวิตอยู่ภายใต้สถานการณ์การเมืองเผด็จการครองอำนาจและการต่อสู้ทางความคิดในลัทธิการปกครอง ในยุค 14 ตุลาคม 2516 ผลงานที่มีชื่อเสียงที่สุด คือ ร้อยกรองจากซบแดง ซึ่งเป็นหนังสือ 1 ในจำนวน 204 เล่ม ที่รัฐบาลโดย นายสมัคร สุนทรเวช รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ประกาศ ณ วันที่ 6 ตุลาคม 2520 ให้เป็นหนังสือต้องห้าม ห้ามมิได้ครอบครอง เนื่องได้พิจารณาแล้วเห็นว่าเอกสารและสิ่งพิมพ์ในประกาศนี้ “เป็นเอกสารและสิ่งพิมพ์ซึ่งเสนอข่าวสาร บทความ และข้อเขียน แสดงความคิดเห็นอันส่อไปในทางก่อให้เกิดความแตกแยกความสามัคคีในชาติ หรือชี้นำให้ผู้อ่านเกิดความนิยมเลื่อมใสในลัทธิคอมมิวนิสต์ หรือให้เกิดความปั่นป่วนหรือกระด้างกระเดื่องในหมู่ประชาชน หรือให้ประชาชนล่วงละเมิดกฎหมายแผ่นดินไม่ว่าวิถีทางใด อันเป็นการทำลายความมั่นคงของชาติ” ข้อความดังกล่าว เน้นความมั่นคงเป็นหลัก โดยแสดงความหวาดกลัวต่อความคิดในลัทธิคอมมิวนิสต์ แต่ก็เห็นได้ว่า มุ่งลดรอนสิทธิเสรีภาพที่ประชาชนพึงมีตามระบอบประชาธิปไตยในการวิพากษ์ฝ่ายปกครอง ผลงานที่เสนอความทุกข์ยากเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมก็ถูกเหมาเอาว่าก่อความแตกแยก

ผลงานของประเสริฐ จันดำ ที่เป็นที่ยอมรับมาจนถึงปัจจุบัน คือ ผลงานเพลง แป้นเอ็ดเต็ด¹ และ จดหมายจากชาวนา² ให้วงการวาน มิงงานเขียนร้อยแก้ว และร้อยกรอง จำนวนมากโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผลงานร้อยกรองรวมเล่ม ที่มีมากกว่า 10 เล่ม นั้น แสดงให้เห็นว่า เป็นผู้มีความสามารถในด้าน การประพันธ์ เป็นตัวแทนแห่งยุคสมัยที่สะท้อนภาพสังคมท่ามกลางการต่อสู้เพื่ออุดมการณ์ทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยในช่วงที่ขาดเสรีภาพ เนื้อหาสาระในร้อยกรองทั้งหมดของเขา คือการบันทึกเรื่องราวความจริง ความทุกข์ยากของประชาชน และการดำรงอยู่ของประเสริฐ จันดำ น่าสนใจว่า ในแง่ความสัมพันธ์กับสังคม ผลงานของเขาสะท้อนสังคมในด้านนามธรรม หรือ “โครงสร้างความรู้สึก” เพียงใดในข้อเท็จจริงที่ว่า ในช่วง 20 ปีให้หลังจนถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต ประเสริฐ จันดำ ก็ยังคงเป็นคนจน ที่ไม่ได้มีฐานะทางเศรษฐกิจ หรือมีความเป็นอยู่แตกต่างจาก “ชนชั้นล่าง” ในสังคมไทย (ประเสริฐ จันดำ, 2538 : คำนำสำนักพิมพ์) และในช่วงเวลาเหล่านี้ เขาไม่เคยดูแลต่อปัญหา ความทุกข์ยากของประชาชน ก็แสดงว่าเขาคงจะไม่ใช่วีหรือ “นักเขียนชั้นสอง” ที่ยอมตนอยู่ใต้ อิทธิพลทางสังคม โดยเฉพาะแรงบีบบังคับทางเศรษฐกิจ หากจะกล่าวยกย่องกวีผู้นี้เป็น “กวีประชาชน” ก็คงไม่เป็นการเกินจริงนัก

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาวิเคราะห์อัตลักษณ์แห่งกวีประชาชนของประเสริฐ จันดำ ในร้อยกรองของประเสริฐ จันดำ

ขอบเขตของการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์จากงานร้อยกรองของประเสริฐ จันดำ ที่ตีพิมพ์ระหว่างปี 2517-2539 จำนวน 9 เล่ม ได้แก่ ร้อยกรองจากซบแดง (2517, 2518, และ 2538) จารีกบนหนังสือ (2518 และ 2532) แคนดินที่ดาลเดือด (2525) ฝอยฝนบนม่านฝน (2528) ทุ่งข้าวในคืนเปลี่ยว (2529 และ 2539) บทเพลงแห่งฤดูกาล (2531) เมล็ดข้าวคืนรวง (2534) ¹ อัลบั้มเพลง การวาน ชุดที่ 1 คนกับควาย พ.ศ. 2517² อัลบั้มเพลง การวาน ชุดที่ 2 อเมริกันอันตราย พ.ศ. 2518 ลมหายใจแห่งทุ่งหญ้า (2534 และ 2539) และ ฝุนดิน (2534) รวมบทร้อยกรองทั้งสิ้น 260 เรื่อง

วิธีการวิจัย

ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับร้อยกรอง การวิเคราะห์ วิเคราะห์ร้อยกรองจากเอกสารทางวิชาการ บทความ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ และหนังสือต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ ตีความร้อยกรองของประเสริฐ จันดำ ด้วยระเบียบวิธีทางวรรณคดีวิจารณ์และนำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยและการอภิปรายผล

อัตลักษณ์แห่งกวีประชาชนในงานวิจัยนี้ หมายถึง ลักษณะเด่นแห่งวิถีชีวิตของบุคคลที่แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างสร้างสรรค์ในทางอุดมคติ การต่อสู้เพื่อสิทธิเสรีภาพของคนส่วนใหญ่ ด้วยความเสียสละ อดทน หยัดยืนอย่างไม่ย่อท้อ มีหัวใจที่ยิ่งใหญ่ มีความรักประชาชน (คนอื่น) เหมือนรักตัวเอง

การศึกษาอัตลักษณ์ของประเสริฐ จันดำนี้ มุ่งศึกษาจากบทร้อยกรองในขอบเขตการศึกษาที่จะทำให้มองเห็นลักษณะเด่นเฉพาะที่แสดงออกมานั้นเกิดพฤติกรรมอย่างสร้างสรรค์ ด้วยรากฐานทางปัญญาของตนเอง หรืออาจจะผลิติดอกออกผลจากต้นทุนเก่าก็ได้ จากการศึกษาพบว่า งานร้อยกรองของประเสริฐ จันดำ มีลักษณะเฉพาะ โดดเด่นที่สื่อถึงอัตลักษณ์อยู่หลายด้าน ดังนี้

1. อัตลักษณ์ของกวีผู้ไม่ยึดถือรูปแบบตายตัว

เมื่อพิจารณางานเขียนของประเสริฐ จันดำ ในขอบเขตการศึกษา 9 เล่ม มีบทร้อยกรองทั้งสิ้น 260 เรื่อง รูปแบบไร้ฉันทลักษณ์ 160 เรื่อง กลอน 91 เรื่อง รูปแบบผสมอีก 9 เรื่อง อัตลักษณ์ในข้อนี้ มีลักษณะ 4 แบบ คือ 1) ลักษณะไร้ฉันทลักษณ์โดยสิ้นเชิง 2) อาศัยฉันทลักษณ์แต่ไม่เคร่งครัด 3) ไร้ฉันทลักษณ์แต่มีสัมผัส และ 4) เขียนกลอนในรูปแบบเรื่องสั้น บทร้อยกรองที่อาจเป็นตัวแทนของอัตลักษณ์ของกวีผู้ไม่ยึดถือรูปแบบตายตัวนี้ คือ บทร้อยกรอง “เขียนให้คนรัก” ร้อยกรองจากซบแดง (2538 : 49) ต่อไปนี้

เมื่อเธออยู่ในกรอบเก่าคร่ำคร่า

ฉันพยายามหนีมันออกมา

เมื่อเธออยู่ใต้อิทธิพลของรูปแบบ

ฉันปฏิเสธสิ่งนั้น

โดยสิ้นเชิง

ที่อาจกล่าวได้ว่า การที่ประเสริฐตกลงใจแต่งบทร้อยกรองที่ไม่อาศัยรูปแบบตายตัวเป็นส่วนใหญ่นั้น มีเหตุผลเฉพาะตัว ทั้งเป็นเหตุผลที่เกี่ยวเนื่องกับสถานการณ์การต่อสู้ทางอุดมการณ์งานของเขาส่วนใหญ่มีเนื้อหาไปในทางบริภาษชนชั้นปกครอง และเพื่อโน้มน้าวใจให้ประชาชนผู้ยากไร้ลุกขึ้นต่อสู้กับอำนาจเผด็จการ รูปแบบที่เขาเลือกใช้จึงต้องเอื้อในการที่จะส่งสารไปถึงชนชั้นปกครองและเพื่อการปลุกกระดมมวลชนได้ง่ายและรวดเร็ว ทั้งการสื่อสารที่ตรงไปตรงมาจะสร้างประสิทธิภาพในการส่งสารมากกว่าการมุ่งเน้นที่รูปแบบ ประเสริฐได้พยายามเรียนรู้ที่จะสร้างสรรค์งานเขียนร้อยกรองให้มีความหลากหลาย ไม่ย่ำอยู่กับที่ ทั้งนี้ ก็ด้วยความรักในงานเขียน โดยเฉพาะงานในด้านร้อยกรอง ประเสริฐ กล่าวไว้ “ผุ่คนกินคำเดียว” ข้อเขียนคล้ายคำนำจากผู้เขียน ในเล่ม ผุ่คนกิน (2534 : 11) โดยกล่าวว่า “ผมกลายเป็นนักเขียนอาชีพเต็มตัว เขียนงานหลายแบบหลายประเภท ทั้งใน

ชื่อจริงและนามปากกา แต่ไม่เคยละทิ้งงานเขียนบทกลอนที่ผมรัก แม้แต่ตกอยู่ในสถานการณ์ยากลำบากในชีวิต สิ่งที่หนุนจิตชูใจตลอดมาก็คือ บทกลอนนี่เอง”

ลักษณะบทร้อยกรองที่ไม่ยึดถือรูปแบบตายตัวนี้ สอดคล้องกับการศึกษาของ ไพลิน รุ่งรัตน์ และรินฤทัย สัจจพันธุ์ (2541 : 103) โดยกล่าวถึงผลงานร้อยกรองในช่วงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ว่า มีลักษณะสำคัญคือ ละเลยความลงตัวทางรูปแบบ โดยแนวความคิดของการสร้างวรรณกรรมเพื่อชีวิต ตามแนวคิดศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน ของ ทวีปกร ที่กวีเพื่อชีวิตยึดเป็นครุก็คือ ให้ความสำคัญเนื้อหามากกว่ารูปแบบ และเพื่อให้ประชาชนเข้าใจง่าย จึงใช้รูปแบบที่ง่ายที่สุดสามารถสื่อสารความคิดจากผู้แต่งถึงประชาชนได้ชัดเจนที่สุด รูปแบบของวรรณคดีศักดิ์นาที่เต็มไปด้วยถ้อยคำสัมผัสในแพรวพราวนั้น หากจำเป็นก็จะมีการนำมาประยุกต์ใช้อย่างได้ผล การให้ความสำคัญของเนื้อหามากกว่ารูปแบบ ทำให้งานกวีนิพนธ์ที่ปรากฏออกมาไม่ประณีตเท่าที่ควร แต่ก็สามารถเข้าถึงชั้นชนผู้ใช้แรงงานได้ง่าย เพราะตรงไปตรงมา และมีลักษณะที่สะท้อนความนึกคิดของผู้เสียเปรียบในสังคม

2. อุดมลักษณะของความเป็นคนอีสาน

ประเสริฐ จันดำ เกิดที่จังหวัดศรีสะเกษ แต่ใช้ชีวิตส่วนใหญ่จนกระทั่งถึงแก่กรรมที่จังหวัดบุรีรัมย์ ถ้าคำนึงถึงที่เกิด ที่อยู่ และที่ตาย ประเสริฐเป็นคนอีสานตามทะเบียนบ้าน แต่คนอย่างประเสริฐ จันดำ มิใช่เพียงเป็นคนอีสานแต่ชื่อ แต่ทุกก้าวย่าง งานเขียนทุกเล่มสะท้อนความเป็นคนอีสานไว้อย่างชัดเจน และภาคภูมิใจในความเป็นประชาชนคนอีสาน อุดมลักษณะของความเป็นคนอีสานนี้มีลักษณะ 3 แบบ ได้แก่ 1) การใช้คำภาษาอีสานในบทร้อยกรอง 2) ประสบการณ์จากวิถีชีวิตอีสาน และ 3) ความสมถะอดทนต่อผู้ชีวิตอย่างไม่ลดละ

กล่าวคือ งานเขียนทั้ง 9 เล่มนี้ เมื่อไล่เรียงตามลำดับปีที่พิมพ์ ที่เริ่มจากร้อยกรองจากซบแดง ท่ามกลางการต่อสู้อันร้อนระอุทางการเมือง เขาต่อสู้ในฐานะประชาชนคนหนึ่ง และจริง ๆ เขาต่อสู้ในฐานะคนอีสานด้วย งานเขียนมักมีคำภาษาอีสานปะปนไว้ด้วยเสมอ แสดงตัวตนคนอีสานที่ไม่ลืมรากเหง้าของตัวเอง

งานส่วนใหญ่ของประเสริฐมุ่งเน้นที่การสะท้อนถึงภาพรวมความทุกข์ยากของชาวอีสาน และโดยจิตวิญญูณแล้ว เขาก็มีความเป็นคนอีสานเต็มตัว การใช้คำภาษาอีสานในงานเขียนของเขา ช่วยให้สื่อถึงผู้อ่านได้ง่ายและเป็นจริงเป็นจังมากขึ้น ประเสริฐได้เขียนข้อเขียนคล้ายคำชี้แจงของผู้เขียน ใน “ร้อยกรองจากซบแดง ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3” ในเล่ม ร้อยกรองจากซบแดง (2538 : ไม่มีเลขหน้า) ถึงหนังสือเล่มนี้และการที่ทางกรมมองเห็นชื่อเล่มนี้เป็นหนังสือปลุกระดมว่า “...ผมได้ยื่นแล้วอยากหา (อาเจียน) หนังสือขายหมดប់ทันนาน (ในเวลาไม่นาน)” ข้อความนี้ อาจสะท้อนให้เห็นตัวตนของประเสริฐได้อย่างชัดเจน ถึงความเป็นคนอีสานโดยจิตวิญญูณของเขา อีกทั้งการใช้ประสบการณ์จากวิถีชีวิตสามารถใช้แสดงตัวตนความเป็นคนอีสาน ก็ได้แสดงไว้อย่างชัดเจน ในเล่ม เมล็ดข้าวคั้นรวง (2534 : 59) บทร้อยกรอง “สะนูว่าว” ก็เป็นวิถีชีวิตแบบหนึ่งของคนอีสาน เป็นสิ่งประดิษฐ์ เป็น

เสียงดนตรีที่ติดอยู่บนหัวว่าวแอก เมื่อว่าวลอยลมอยู่บนท้องฟ้า เสียงระฆังเป็นเสียงดนตรีขับกล่อมชาวอีสานยามค่ำคืน คือดนตรีของประชาชนชาวอีสาน สะท้อนความคิดของกวีที่นึกคิดถึงคุณค่าแห่งตัวตนคนอีสาน

อัตลักษณ์ ของประเสริฐในข้อนี้ คือการประกอบสร้างความเป็นอีสานของตนเองให้เกิดภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะอีสานถือเป็นภูมิภาคที่มีความยากจนแร้นแค้นกว่าภูมิภาคอื่น และความเป็นอีสานก็คือตัวตนของกวีสายเลือดชาวอีสานอย่างประเสริฐ จันดำ ซึ่งในเรื่องนี้ รัชญา สังขพันธ์านนท์ (2550) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับอุดมการณ์ทางการเมืองแบบมาร์กซิสต์ ความเป็นอีสาน จึงเป็นการผลิตซ้ำ “วาทกรรมอีสาน” ให้มีน้ำหนักมากขึ้น”

อาจกล่าวได้ว่า สิ่งที่ประเสริฐได้สะท้อนผ่านงานประพันธ์ของเขาที่ชัดเจนก็คือการแสดงตัวตนเป็นคนอีสานในระดับวิญญาน เขาใช้ภาษาอีสานในงานประพันธ์ ที่กล่าวได้ว่า มีงานน้อยชิ้นมากที่จะไม่ปรากฏภาษาอีสานรวมอยู่ด้วย ทั้งนี้เพื่อมุ่งสื่อสารเพื่อประสิทธิภาพในการสื่อสารสภาพความยากจนของประชาชนอีสานเป็นสำคัญ การใช้วิถีชีวิตอีสานมาประกอบสร้างงานวรรณกรรม ก็ชี้ชัดว่าประเสริฐเป็นกวีที่ไม่ยอมทิ้งรากเหง้าของตัวเอง เขาเชื่อมั่น และภาคภูมิใจในความเป็นอีสานเสมอ รวมทั้งจิตวิญญานของนักสู้ชาวอีสานด้วยแล้ว คือภาพจริงที่เขาสามารถสะท้อนภาพให้เห็นอย่างกระชับชัด ว่าความเป็นคนอีสานกับการต่อสู้ไม่อาจแยกขาดจากกันได้

3. อัตลักษณ์ความเป็นกวีประชาชน

“กวี” ในความหมายตามพจนานุกรม หมายถึง ผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญ มีความเชี่ยวชาญในการประพันธ์บทกลอน หากพิจารณาประเสริฐ จันดำ ในความหมายแ่งนี้ เขาเป็นกวีแน่นอน แต่ที่มีความสำคัญกว่าความเป็นกวี ก็คือ มีความเป็นประชาชน ที่คิด พูด และทำเพื่อประชาชน อัตลักษณ์ในข้อนี้ อาจจำแนกได้ 3 แบบ คือ 1) คิดอย่างประชาชน 2) พูดอย่างประชาชน และ 3) ทำ (ต่อสู้) เพื่อประชาชน

ประเสริฐเป็นกวีที่มีวิถีคิดแบบประชาชน ไม่เคยยึดถือในอัตตาตัวตน คิดเพียงว่า ตนคือประชาชนคนหนึ่ง ที่มีวิถีชีวิตเหมือนประชาชนทั่วไป ใน “คำวิจารณ์จากกรพิมพ์ครั้งแรก”ของ ปัทมาภรณ์ เชื้อศูทร ในเล่ม ร้อยกรองจากซับแดง (2538 : ก) ระบุว่า “ซับแดง เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ที่ประเสริฐจันดำ นักเขียนร้อยกรองรุ่นใหม่ไปทำงานทำไร่ ใช้ชีวิตอย่างสามัญชนชาวอีสานที่นั่น”

บทร้อยกรอง “เขียนให้คนรัก” ในเล่ม ร้อยกรองจากซับแดง (2538 : 49) อาจเป็นตัวแทนของบทร้อยกรองของประเสริฐ ที่แสดงให้เห็นชัดเจนในความเป็นกวีที่คิดแบบประชาชน คิดถึงประชาชนมากกว่าคิดถึงตัวเอง

หากเพียงแต่เธอคิดถึงคนอื่นบ้าง

นอกจากคำว่า “เธอกับฉัน”

และ “เรา” เท่านั้น

เธอจะเป็นคนรักที่แสนดีคนหนึ่ง

...

ระหว่างเรา

เดินสวนทางกันตลอดเวลา

ถ้อยคำพรรณนาอันอ่อนหวานจึงไร้ผล

ในเมื่อมหาชนเต็มไปด้วยความทุกข์ยาก

ฉันจำเป็นต้องขอร่วมในสภาพความทุกข์เข็ญ

บทร้อยกรองดังกล่าว นั่นคือจุดยืนของกวีผู้มีแนวคิดเสียสละเพื่อคนส่วนใหญ่ที่ยังยากไร้ หิวโหย หากตัวเขาคิดที่จะอยู่ดีมีสุข โดยไม่สนใจความทุกข์ร้อนของผู้อื่น เป็นสิ่งที่เขาทำไม่ได้ เพราะมีอุดมคติในการดำเนินชีวิตของตัวเอง ใจของคนเรานั้นต่างกัน บางคนใจเล็กไม่เคยเผื่อแผ่ใคร ตระหนี่ถี่เหนียวที่สุด แต่สำหรับกวีผู้นี้ มีหัวใจที่ยิ่งใหญ่ ที่ยอมอดทนลำบากเพื่อผู้อื่น บทกวีนี้เนื้อหาต่อว่าหญิงคนรักที่คิดอ่านไม่ตรงกัน คนรักของเขามองความรักอย่างแคบ แค่อะกับฉัน และเรา แต่กวีมองความรักกว้างขวาง รักคนอื่น ๆ มากมาย แม้ว่าจะต้องสูญเสียคนรักไป ก็ยอม แม้จะเจ็บปวด

ร้อยกรองในขอบเขตการวิจัย ทั้ง 9 เล่ม การตั้งชื่อชุด สะท้อนการคิดอย่างประชาชน ยกเว้นชุด จารึกบนหนังเสือ บทร้อยกรองที่อาจเป็นตัวแทนของบทร้อยกรองของประเสริฐ ที่สะท้อนการคิดถึงประชาชนผู้ยากไร้ไว้อย่างชัดเจน เช่น ในเล่ม ลมหายใจแห่งทุ่งหญ้า คือ ร้อยกรองที่แสดงตัวตนของผู้ยืนข้างประชาชนผู้ยากไร้ “ต้นหญ้า” เป็นสัญลักษณ์ของความต่ำต้อย หากเป็นคนก็คือคนชั้นล่าง ที่ในปัจจุบันมีคำใช้เรียกว่า “รากหญ้า” มีความหมายในเชิงดูถูกดูแคลนไปในตัว แต่ในความคิดของประเสริฐมองว่า ต้นหญ้านั้นกระจายตัวอยู่ทุกพื้นที่ จึงมีพลังมหาศาลที่จะต่อกรกับความไม่ชอบธรรมทั้งหลาย โดยจิตวิญญาณของกวีประชาชน จึงขอเป็นลมหายใจแห่งทุ่งหญ้า ขอเป็นต้นหญ้าที่พร้อมต้นเสมอ แม้ถูกจะถูกขยำยีเหยียบย่ำ และพร้อมจะลุกขึ้นมาใหม่ และไม่มีวันตาย ดังในบทร้อยกรอง “ลมหายใจแห่งทุ่งหญ้า” (2539 : 19) “ตัวเราพึ่งกำลังลำพังไหน จึงยืนยังอยู่ได้ทุกคืนที่ อย่าลืมหาสมุทรด้วย ยินดีจักพบมีคำตอบอันเกริกไกร ขอเป็นลมหายใจแห่งทุ่งหญ้า โลดทะยานเร่ร่อนครั้งใหม่-ใหม่ ลมพัดเปลวไฟทุกขั้วแล้วดับไฟ พระคุณซอญยิ่งใหญ่ในความจริง”

สิ่งที่สะท้อนในเรื่องการต่อสู้เพื่อประชาชน ชмыกร แสงกระจ่าง ได้กล่าวถึงประเสริฐไว้ว่า “ส่วนใหญ่แล้วเขาจะเขียนถึงอะไรก็ตามก็มักจะยืนยันจุดยืนเรื่องความคิดเพื่อส่วนรวมของเขาเสมอ หลายบทเขียนในเชิงบริภาษการเมือง หรือไม่ก็จะเป็นการตั้งสอนหรือชี้แนะให้เข้าใจชีวิต โดยมักมีคำว่า ประชาชน หรือ มวลชน เป็นคำติดปาก (อรรถภาค เล่าจินตนาศรี, 2544 : 217)

กล่าวโดยสรุป ประเสริฐ จันดำ ในฐานะกวีผู้เฝ้ามองชีวิต แสวงหาความจริง ความงาม ในการใช้ชีวิต ประเสริฐมิได้ทำหน้าที่เพียงเป็นผู้ประพันธ์บทร้อยกรองเท่านั้น แต่ยังคงฐานะเป็นประชาชนคนธรรมดาคนหนึ่ง ที่ไม่เคยถ้อยสถืออย่างว่าตนเป็นกวี และลักษณะที่ปรากฏเด่นชัดในงานเขียน และการปฏิบัติตน ก็คือ เขาคิด พุด และทำอย่างประชาชน ทำเพื่อคนส่วนใหญ่ คือและลงมือทำ

ทำไรด้วยตนเอง เขาคือกวีชาวบ้าน กวีประชาชน มีความเป็นประชาชนอย่างเต็มที่ ไม่มีศถาบรรดาศักดิ์ใด ๆ เกียรติยศของความเป็นกวีของเขา ก็คือความเป็นประชาชนธรรมดาตนเอง

4. อุตลักษณ์กวีผู้จริงจังต่อประชาชน

ในส่วนต้นของหนังสือชุด แคนดินที่ดาลเดือด (2525 : ไม่มีเลขหน้า) มีบทแนะนำเชิงวิจารณ์ จาก “รุ่งราง” (นามปากกา) ว่า “ประเสริฐ จันดำ คนจริงและจริงจังในการเขียน” โดยได้วิจารณ์ผลงานชุดนี้ว่า กลอนเปล่าทุกชิ้นของประเสริฐ ขาดความวิจิตรบรรจงในการใช้ภาษาและวางโครงเรื่อง จึงทำให้ไม่สามารถเข้าถึงถึงอารมณ์” อย่างไรก็ตาม เส้นที่ของร้อยกรองประเสริฐ ก็คือความจริงใจ ที่มักเขียนสะท้อนความรู้สึกตรงไปตรงมา อุตลักษณ์ในข้อนี้พบ 2 แบบ ได้แก่ 1) กวีผู้จริงจัง จังใจในอุดมการณ์ของตนเอง และ 2) กวีผู้ดำรงอยู่กับความจนชั่วชีวิต

กล่าวคือ บทร้อยกรองที่อาจเป็นตัวแทนของอุตลักษณ์นี้ คือ ในกลอนเรื่องสั้น “โหมพร” ในชุด แคนดินที่ดาลเดือด (2525 : 80) ประเสริฐ ได้สะท้อนจุดยืนของตนเองในเรื่องสั้นนี้ ที่มองเห็นตัวตนความเป็นประเสริฐว่า ในอดีตเขาเป็นนักต่อสู้ วันนี้ก็ยังเป็นนักต่อสู้ ไม่คิดกบฏต่อจิตวิญญาณตัวเอง “เกิดเพียงครั้งตายหนคนคนหนึ่ง ฝันให้ไกลไปให้ถึงต้องกล้าหาญ คืบก่อนการก่อเกิดยอมยาวนาน ต้องหลังเลือดผจญมารจึงได้มา” ในเล่ม ลมหายใจสุดท้าย ของ ประเสริฐ จันดำ หนังสือเล่มสุดท้ายของประเสริฐ ที่รวบรวมโดย ไพลิน รุ่งรัตน์ เรายังคงเห็นจุดยืนอันมั่นคงของกวีผู้พิศวัตเพื่อประชาชนแท้จริง ดังในบทร้อยกรอง “รางวัล” (2539 : 84) ดังนี้ “ชีวิตไม่หวังใครไหน อยู่ไปกินไปไร้ค่า ขอตายด้วยเหตุเจตนา เพียงเพื่อมวลประชาได้อยู่ดี”

สิ่งที่สะท้อนถึงฐานะทางเศรษฐกิจ “ความจน” ของประเสริฐ จันดำ ที่ชัดเจนที่สุดคือข้อความที่ประเสริฐได้เขียนไว้ใน “ม้วนหนังสือ” ท้ายเล่มผลงานชุด จารึกบนหนังสือ (2532 : 112) ว่า “...มันคือความชื่นใจของคนเขียนหนังสือที่สำนักพิมพ์เขามองเห็นคุณค่า สุรชัย (หงา คาราวาน) กลายเป็นที่รักของมิตรรักนักเพลงอย่างที่เรียกว่าเป็น “คารา” คนหนึ่งอย่างเต็มปากเต็มคำ ขณะที่ผมยังอยู่ในความเงิบของยุคสมัย” กล่าวคือ กวีที่ร่วมยุคสมัยของประเสริฐ จันดำ ที่มีชื่อเสียงจนถึงปัจจุบัน เช่น สุรชัย จันทิมาธร สถาพร ศรีสังข์ วิสา คัญทัพ และพงษ์เทพ กระโดนชำนาญ เป็นต้น ถือได้ว่าเป็นกวีที่ได้สร้างเนื้อสร้างตัว มีชื่อเสียงในฐานะกวี ความเป็นอยู่ดีขึ้น แต่ ประเสริฐ จันดำ แม้มีฝีมือการประพันธ์ไม่ได้ด้อยไปกว่ากวีร่วมยุคที่กล่าวมา แต่ประเสริฐ จันดำ ยังคงเป็นกวีจน ๆ ไม่มีชื่อเสียง ไม่มีใครรู้จัก ทั้ง ๆ ที่ในสารบบของนักเขียนเพื่อชีวิต มีชื่อเขาปรากฏอยู่ด้วยเสมอ นี่เองคือสิ่งที่ประเสริฐ จันดำ ไม่เหมือนกวีคนอื่น

ประเสริฐ จันดำ ถึงแก่กรรมในปลายปี พ.ศ. 2538 และการกลับคืนสู่ธรรมชาติในวาระสุดท้ายของชีวิต เขาก็ยังเป็น “คนจน” อยู่เช่นเดิม คงไม่เกินจริงนัก หากจะกล่าวถึงเขาว่า เขาคือกวีผู้เป็นหนึ่งในเดียวกับประชาชน ทั้งยามมีชีวิตอยู่ และในวาระสุดท้ายของชีวิต

5. อุตลักษณ์แห่งกวีผู้เข้าใจชีวิต ธรรมชาติ และยึดมั่นศาสนา

ชัชยกร แสงกระจ่าง กล่าวไว้ในหนังสือ ลมหายใจสุดท้าย ของ ประเสริฐ จันดำ (2539 : 7) ว่า ประเสริฐ มีความรักและห่วงใยในธรรมชาติมาก มีผลงานจำนวนมากที่กล่าวถึงต้นไม้ สายน้ำ สายลม ดวงเดือน ดวงดาว เมฆหมอก น้ำค้าง ฯลฯ โดยได้แสดงให้เห็นหัวใจละเอียดอ่อนของผู้เฝ้ามอง ความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ ด้วยสายตาของผู้อนุรักษ์ธรรมชาติ มองเห็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปเพราะน้ำมีมนุษย์

ประเสริฐ เป็นกวีที่มีความเข้าใจชีวิต หลายเรื่องเป็นข้อเขียนที่ให้ออกคิดในเชิงปรัชญา ให้รู้ตัว รู้ตน ให้รู้สึกต่อสิ่งต่าง ๆ โดยใช้วิธีสื่อสารทั้งโดยตรง และ โดยอ้อม ปรัชญาที่ปรากฏในบทร้อยกรอง “กับปีเดือนที่เลื่อนลา” ในเล่ม บทเพลงแห่งฤดูกาล (2531 : 21) ซึ่งอาจเป็นตัวแทนของบทร้อยกรองที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ “กับปีเดือนเลื่อนลาบวกลบอายุ เห็นความผูกพันที่ว่ายังอยู่ มันติดตามลม ใดรู้ไม่รู้อยู่ เป็นทั้งผู้คิดถูกเฉพาะกาล” ประเสริฐได้สะท้อนถึงความจริงของชีวิตว่า เมื่อปีเดือนเลื่อนลาอายุเราก็จะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในทางกาย เราก็จะเห็นความชราคอยติดตามลึกรอนสังขารให้ผูกพันอยู่ตลอดเวลา หากเราไม่รู้จักบำรุงรักษาสุขภาพ ความเสื่อมโทรมของร่างกายก็มาถึงเราอย่างรวดเร็ว แต่ถ้าเรารู้จักตัวเองและรู้จักตัวเอง ก็สามารถยืดระยะเวลาการผูกพันของสังขารให้ช้าลง แต่ท้ายที่สุดแล้วแม้เราจะพยายามชะลอความ ผูกพันไม่ให้เกิดขึ้นแก่เราเร็วเท่าใด เราก็ไม่สามารถหนีชะตากรรมของชีวิตไปได้ นั่นคือ ความตาย

ในบั้นปลายของชีวิต ประเสริฐ มีความเชื่อศรัทธาในทางศาสนามากขึ้น เขาเปลี่ยนไปนับถือคริสต์ศาสนา และมีพระเจ้าเป็นที่ยึดเหนี่ยว คำสอนของศาสนาช่วยหล่อเลี้ยงใจเขาให้สงบงาม และชุ่มเย็นขึ้น คำสอนสำคัญที่ให้ “รักคนอื่นดังรักตนเอง” ดูจะสอดคล้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของเขามากที่สุด (ไพลิน รุ่งรัตน์, 2539 : 9) สอดคล้องกับความศรัทธาประชาชนของกลุ่มสร้างสรรค์ศิลปะเพื่อชีวิตที่เขายึดถือมาโดยตลอดด้วย

ประเสริฐยึดมั่นในศาสนา และเชื่อในอำนาจ “ความรัก” มาก โดยเกินความเชื่อในพระเจ้าในคริสต์ศาสนาดังกล่าว เขาอุทิศตนให้กับสังคมมาโดยตลอด ยิ่งกว่านั้นบทร้อยกรองในช่วงท้าย ๆ ของชีวิต เขามีความเข้าใจชีวิตมากขึ้น มองเห็นความจริง และยอมรับอย่างสงบมากขึ้น ดังในบทร้อยกรอง “ก่อนเวลาอันควร” ในเล่ม ลมหายใจสุดท้ายของประเสริฐ จันดำ (2539 : 68) ดังนี้

วางความเชื่อซี้ซัสนั้นแน	แบกหนักเพียบแปดล้อมหลังแอ่น
สังคมโลกแคบปานไร้ดินแดน	แวนแคว้นคำสมมุติแบ่งแยกกัน
ชาติชนเผ่าไหนในมนุษย์	ถึงเวลาสิ้นสุดหมดจิตคั่น
ก่อนเวลาอันสมควรแห่งสามัญ	รักซึ่งไหนนั้นอยู่จริง
เห็นหลักหลักพลัดพรากไม่อยากพบ	ณ จุดจบเรา-เขา เหาหรือฝัง
ยากไร้เดือนตนเร่งระวัง	มั่งมี แนนอนพึงเป็นฝุ่นดิน

สรุป

ประเสริฐ จันดำ คือ กวีที่เข้าใจโลก เข้าใจธรรมชาติ เข้าใจชีวิต และยึดมั่นในศาสนา เข้าใจโลกว่า มนุษย์เป็นเพียงผู้อาศัยโลกอยู่เพียงชั่วคราว แต่โลกนั้นอยู่ยาวนาน ในฐานะผู้อาศัย มนุษย์จึงควรสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามไว้ก่อนอำลาจากไป ธรรมชาติมีสังขรณ์ให้เราเรียนรู้เสมอ มนุษย์ควรเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างสร้างสรรค์ ในทุกก้าวอย่างของมนุษย์มีธรรมะให้เรียนรู้เสมอ มนุษย์จึงควรพิจารณาสิ่งที่ผ่านพบแล้วนำมาเป็นเครื่องปรับปรุง บัดเกล้าตัวเอง นั่นคือวิถีที่จะนำไปสู่ความสงบเย็น และมีชีวิตที่มีสุขได้ ทั้งหมดทั้งมวลคือแก่นสารที่ประเสริฐพยายามสื่อสารมายังผู้อ่าน และนี่คือเนื้อคืออัตลักษณ์ของกวีธรรมดาแต่ยิ่งใหญ่ ในนาม “กวีประชาชน” ดังในบทร้อยกรอง “ความเชื่อ” ในเล่มเดียวกัน (2539 : 68)

ศรัทธาจริงจึงคือชีวิต
มนุษย์ลึกลับขึ้นมาได้
ต้องทุ่มทั้งร่างกายและจิตใจ
คนจึงต้องยิ่งใหญ่สมนามคน

เอกสารอ้างอิง

- ทิปกร. (2552). ศิลปะเพื่อชีวิต (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: แม่คำผาง.
- ชัยญา ลับพันธานนท์ (2550). จากกวีนิพนธ์ “อีสาน” สู่ “วาทกรรมอีสาน”: การประกอบสร้างความหมายของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในวรรณกรรมเกี่ยวกับภาคอีสาน. วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 29, ฉบับพิเศษ, 287-311.
- ประเสริฐ จันดำ. (2539). ทู่งข้าวในคืนเปลี่ยว (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : เอื้ออาทร.
- (2539). ลมหายใจแห่งทุ่งหญ้า (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : เอื้ออาทร.
- (2538). ร้อยกรองขับแดง (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ : เอื้ออาทร.
- (2534). ฝุ่นดิน. กรุงเทพฯ : เจริญรมย์.
- (2532). จารึกบนหนังสือ (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : รวมธรรมส์.
- (2531). บทเพลงแห่งฤดูกาล. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ.
- (2528). ฝอยฝนบนม่านฝุ่น. กรุงเทพฯ : กอไผ่.
- (2525). แดนดินที่ดาลเดือด. กรุงเทพฯ : นกสูก.
- (2534). เมล็ดข้าวคืนรวง. กรุงเทพฯ : แสงดาว.

ไพลิน รุ่งรัตน์. (2539). **ลมหายใจสุดท้ายของประเสริฐ จันดำ**. กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า.

ไพลิน รุ่งรัตน์ และรื่นฤทัย สัจจพันธุ์. (2541). **25 ปี 14 ตุลาคมผ่านวรรณกรรมเพื่อชีวิต:**

ภาพโดยรวมของกวีนิพนธ์เพื่อชีวิต (ยุคที่สอง) 14 ตุลาคม 2516 - 6 ตุลาคม 2519. กรุงเทพฯ:

คณะกรรมการ โครงการ 25 ปี 14 ตุลา.

ลาว คำหอม. (2536). **เจาะชีวิตศิลปินแห่งชาติ ลาว คำหอม**. ไรเตอร์. 7, 33-53

สมหญิง เมืองแมน. (2537). **คุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทเพลงของ พงษ์เทพ กระโดน**

ชำนาญ วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ปีตทานี: บัณฑิต

วิทยาลัยมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

อรรคภาค เล้าจินตนาศรี, บรรณาธิการ. (2544). **กวีนิพนธ์ไทยร่วมสมัย : บทวิเคราะห์และ**

สรรนิพนธ์. กรุงเทพฯ : ศยาม.

